

**ДЯТЛОВ В.О.,
доктор історичних
наук, професор,
проректор з наукової
роботи**

*Чернігівський
державний педагогічний
університет
імені Т.Г.Шевченка*

Релігійний розкол Європи XVI ст., утворення нових протестантських конфесій призвели до поділу континенту на великі й дрібні релігійні анклав, які стали важливим чинником міжнародних відносин. Одним із супутників і наслідків цього процесу були релігійні війни, боротьба військово-політичних союзів, добровільна і примусова міграція релігійних меншин. Перехід європейського континенту в стадію поліконфесійності супроводжувався драматичною перебудовою світогляду, утвердженням принципів толерантності й віротерпимості.

Реформаційному руху був притаманний регіоналізм – прагнення політичних еліт, окремих реформаторів, груп, сект до утворення “своїх” територій, де можна було повною мірою реалізувати свої програми і наміри. У зв’язку з цим в межах офіційно визнаних конфесій (католицизм, лютеранство, кальвінізм) виникають опозиційні релігійні меншини або громади, яким на певний час вдавалося “завоювати” собі етнічну або політичну територію.

**РАДИКАЛЬНА
РЕФОРМАЦІЯ І
РЕЛІГІЙНО-
КОНФЕСІЙНИЙ
РЕГІОНАЛІЗМ
В ЄВРОПІ В XVI ст.**

В історичній літературі вирішальна роль у релігійно-політичному поділі Європи відводиться політичним чинникам, утвердженню принципу “чия держава, того і віра”, а церковно-конфесійна регіоналізація розглядається як складова загальноєвропейського процесу конфесіоналізації, сутність якої полягала у створенні союзу держави і церкви, перетворенні конфесій у різновид державної ідеології¹. Дискусії навколо концепції конфесіоналізації, утвердження методів мікроісторії сприяють зверненню істориків до вивчення регіональної релігійності, співіснування різних конфесій, угруповань, поліконфесійних сімей². Дослідження такого роду відкривають складну світоглядну картину, яка не вкладається в річище спрощених формул “чия країна, того і віра”, й потребують корекції, а, можливо, й докорінного перегляду теорії конфесіоналізації Європи, пошуку нових концептуальних рішень. Певним чином ця тематика сягає давньої дискусії XIX століття про те, що було основою і метою політики буржуазії: громада чи нація? Відповідь тоді була на користь нації, за виключенням Швейцарії, де переважали комунально-громадські принципи побудови релігійної організації та країни³. В останні десятиріччя минулого століття в німецькій історіографії територіалізм почав розглядатися як один із принципів утворення модерної державності і як альтернатива концепції комуналізму та республіканізму, які набули поширення в історичній науці⁴.

Дискусія навколо концепцій націоналізму, комуналізму, республіканізму, територіалізму, конфесіоналізму ставить питання про необхідність визначення регіональних особливостей і аспектів радикальної Реформації, проблеми, яка й досі залишається недостатньо вивченою.

Підвалини релігійно-реформаційного регіоналізму були закладені вченням Лютера про загальносвященство віруючих, право громад обирати священників, визначати зміст і характер релігійного вчення. Формуючи положення цієї доктрини, реформатор не міг передбачити того, що вона призведе до глибокого релігійно-світоглядного суб'єктивізму, різного тлумачення Святого Письма, змісту і методів реформ. Уникнути поділу на ворожі католицькі та реформаційні території Лютер намагався за допомогою ідеї “свободи християнина”, толерантності, мирного співіснування людей старого і нового віросповідань у містах та селах, різних землях і державах.

Натомість до принципу толерантності було вороже ставлення як папської церкви, так і лідерів та ідеологів радикального реформаційного руху. Ідея “чистих” моноконфесійних релігійних територій без “єретичних” і “сектантських” елементів була притаманна майже всім релігійним угрупованням, від поміркованих до екст-

ремістських. Внаслідок таких підходів за часів Реформації формується три типи релігійних анклавів: землі князів, які прихильно ставилися до лютерівського вчення і допускали його співіснування з католицькою церквою до вирішення церковного питання на Соборі або рейхстазі; осередки радикальної Реформації, які намагалися завоювати собі територію для проповіді й утвердження своїх доктрин; католицької території, де окремі напівлегальні або легальні реформаторські угруповання не відігравали помітної ролі.

Першими порушили принцип нормативної лютерівської реформації, релігійного і теологічного центрування, сутність якого полягала в переході до “правильного” віросповідання, радикальні реформаційні течії, ідеологами яких виступали Андреас Карлштадт, Томас Мюнцер і Ульріх Цвінглі⁵. Ідея створення “чистих” територій “справжньої істинної віри”, де панує Божий закон, була сформульована одним із перших Карлштадтом у 1521-1522 роках. Сутність її полягала у послідовній і докорінній ліквідації інститутів і культу папської церкви і створенні євангельських громад, на території яких “слабі вірою”, ті, хто не розумів або не хотів прийняти нове вчення, позбавлялися можливості мати свою церковну організацію.

Активна участь простих мирян у 1521-1522 роках у реформаційному русі, “штурми ікон”, знищення атрибутики католицької церкви, масове прийняття Причастя під двома видами давали надію на швидке створення територій, де пануватимуть нові громади і де не буде папської церкви.

Протест Лютера проти такого тоталітарного конфесіоналізму і репресивні дії саксонських князів призвели до тимчасового занепаду радикального реформаційного руху, до його маргіналізації на території Саксонії.

Натомість радикальна Реформація знаходить своє продовження в діяльності Карлштадта і Томаса Мюнцера в іншому регіоні – у Тюрінгії в 1523-1524 роках. Карлштадту досить швидко вдалося створити тут своєрідний духовний анклав Реформації з центром в Орламюнде. Громади цього міста і навколишніх сіл під його керівництвом створили євангельську парафію і провели реформи у відповідності з “Божими законами”. На відміну від віттенберзького руху 1521-1522 років, що мав на меті реалізацію лютерівської програми, орламюндський проект був альтернативою поміркованій Реформації Лютера.

Реформаторський успіх в іншому тюрінгському місті Алльштедті надихнув Мюнцера створити союз громад для боротьби проти “безбожників і тиранів”. Запрошення Карлштадта і орламюндців до союзу і звернення до саксонських князів очолити об'єднання надавали йому

му територіального оформлення. Незважаючи на те, що створення такого союзу виявилось утопією, тим не менш в Тюрингії і Саксонії виник територіальний осередок, де провідну роль відіграли радикальні реформатори, “швермери”, фанатики, як їх називав Лютер.

Натомість європейське значення альтернативної Реформації було пов'язано з перемогою її в Швейцарії. Демократичні принципи побудови нової релігійної організації, відсутність тут князівської влади абсолютистських і централізаторських претензій сприяли активній підтримці міських кантонів реформаційної програми Цвінглі. Швейцарська Реформація, фактично, повторювала те, що Карлштадт спробував здійснити у Віттенберзі і в Орламюнде. Є достатньо підстав стверджувати про виникнення єдиного радикального напрямку з двома значними центрами і регіонами – тюрінгським і швейцарським. Вплив обох центрів був досить значним як у Південній, так і в Центральній Європі, завдяки діяльності численних проповідників, які критично ставилися до поміркованої позиції Лютера.

Розкол антикатолицького руху на німецьку і швейцарську Реформацію не мав під собою національно-етнічного підґрунтя. Утворення різних релігійно-конфесійних регіонів було обумовлено специфікою соціально-політичної ситуації в Німеччині та Швейцарії.

Відсутність політичної підтримки реформаційного руху в Південній Німеччині обумовила глибокий розкол серед реформаторів й призвела до утворення радикальних сект та угруповань, до складного переплетіння різних релігійних напрямів, що, з одного боку, сприяло руйнації католицизму, а, з іншого стало причиною придушення тут Реформації, перетворення її на маргінальні угруповання і громади.

Релігійний регіоналізм був також пов'язаний із особливим статусом окремих імперських міст і зародженням нового республіканського мислення, яке визнавало співіснування різних релігійних громад⁶. Утвердження ідентичності релігійної і соціально-політичної громади бюргерів було одним із засобів утвердження республіканських принципів побудови державності, опозицією князівському абсолютизму⁷.

Якщо за часів ранньої Реформації суб'єктивні чинники, пов'язані з діяльністю яскравих особистостей, відігравали провідну роль, то після поразки Селянської війни 1525 року і спаду народного руху вирішального значення набуває державна церковна політика. Ранній антикатолицький рух сформулював нові вчення і доктрини, втілення в життя яких відбувається в процесі конфесіоналізації, інституціонального оформлення реформаційної програми. Відтепер територіальний поділ конфесій, лютеранської і католицької, залежав від сили політичних союзів і угруповань, від князівської політики.

Державна конфесіоналізація супроводжується утворенням опозиції у вигляді релігійних угруповань і сект, які також прагнули до територіального оформлення. Тому поряд із напівлегальними мікрооб'єднаннями виникають невеликі громади, де короткий або тривалий час панували анабаптисти або інші секти. З 1525 по 1529 рік у 500 містах та селах Німеччини, Швейцарії, Австрії утворилися осередки анабаптистів, виникли сотні їхніх громад⁸. Слід зауважити, що за умов відсутності інституціонального й конфесійно-догматичного оформлення нового віросповідання під назвою анабаптистів існувала велика кількість груп, котрі відрізнялись одна від одної своїми програмними вимогами й догматикою, так, що часто їх об'єднувало лише хрещення дорослих, символ й ознака їхньої конфесійної приналежності. Заборона анабаптизму на Шпейерському рейхстазі 1529 року суттєво вплинула на програмні цілі і методи цієї релігійної течії⁹. Типовим для більшості місцевостей Південної Німеччини та Швейцарії було утворення угруповань, що були опозиційними католицизму, лютеранству та цвінгліанству. Вороже ставлення анабаптистів до держави, яку вони вважали продуктом зла, ігнорування ними "світу", прагнення до створення співтовариства "Божих обранців", підготовка до Судного Дня¹⁰ ускладнювали їх відносини з "гріховним" оточенням і приречували або на нелегальну діяльність або на створення замкнених територіальних громад. З боку держави і суспільства формувалося ставлення до анабаптистів як до релігійних меншин, як до нових маргінальних субкультур¹¹.

В основі державно-конфесійного будівництва радикальних реформаційних угруповань була ідеологія їхніх попередників – Мюнцера й, особливо Ганса Гергота, які проповідували наближення Царства Божого на землі. Громадський принцип побудови церкви і держави, висловлений Герготом у його творі "Про нове перетворення християнського життя", не тільки не виключав, а й передбачав перехід від локальних замкнених громад до світової держави. Згідно його теорії, основу структури майбутньої держави складає громада, яку представляє "Божий дім", на чолі з обраним керівником. Декілька громад утворюють "землю", володаря якої обирають від "Божих домів". Дванадцять країн складають "чверть", а з трьох чвертей складається світова держава¹². В основі такої ідеології відсутній національний принцип побудови релігійної і державної системи, а за мету ставиться створення наднаціональної теократичної громади. В світлі таких підходів кожна громада анабаптистів розглядала себе як центр, навколо якого утвориться світове царство Божих обранців.

Розповсюдженню уявлень про можливість утворення "райських"

куточків на землі, де буде панувати справедливість, сприяла публікація німецькою мовою у 1524 році “Утопії” Томаса Мора¹³. Поряд із цим одним із головних джерел утопічного регіоналізму широкої популярності набувають біблійні поняття про “Божий народ” та його державу. Ідеї та мрії про створення справедливого гармонійного суспільства в межах окремої території просякають гуманістичну думку останньої третини XV – XVI століття¹⁴. Утопія – різновид мрії, що втішає людину, форма прояву опозиційного ставлення до існуючої дійсності і, водночас, вона є поезією, літературною творчістю зі своїми канонами і сталими елементами. Гуманіст, який створює утопію, діє в реальному житті зовсім інакше, за правилами і законами більшості. Конрад Цельтис напередодні Реформації в поетичній формі створив образ суспільства, що знаходиться в фантастичній країні Лапландії, де люди живуть в гармонії з природою, де ніхто не зіпсований зловживаннями вином або розкішшю, ніхто не страждає від гордині, ніхто нікого не вбиває заради золота, ніхто з юристів не зловживає законами, а лікарі не запобігають до кровопускання і не існує покарання людей¹⁵. Мрія про прекрасне співтовариство, братську громаду породжує численні варіації на цю тему і стає основою ідеології утопічного регіоналізму, яку підхоплюють радикальні реформаторські проповідники, і, на відміну від гуманістів, прагнуть втілити її в життя.

Переслідування німецьких і швейцарських анабаптистів, що не бажали відмовитися від своїх релігійних переконань, призвели до утворення в межах інших країн невеликих замкнених громад. До їхнього числа належала група анабаптистів, яка прибула восени із Швейцарії в Моравію, в містечко Нікольсбург (Микулов) і утворила там свій осередок. Формування тут замкненої територіально оформленої громади відбувається під керівництвом радикального проповідника Ганса Гута за сприяння сепаратистські налаштованих місцевих аристократичних родин. Після чергового розколу частина анабаптистів (близько 200 сімей) переселяється в Австерліц (Славков) і утворює там гутерівське братство, в якому утверджуються принципи спільного майна і колективної праці, які вважалися передумовами істинно християнського життя¹⁶. Введення спільного майна розглядалося анабаптистами як прояв братської любові з тим, щоб у їхньому “ордені” ніхто не знав нужди¹⁷.

Введення поняття орден свідчило про розповсюдженість уявлень про анабаптистські громади як новий різновид чернецтва, який може мати свою територію. Заперечуючи “Божим обранцям” покору світським властям і офіційним конфесіям, анабаптизм прагнув до створення своєрідного чернецтва, в чому небезпідставно його звину-

вачували протестантські опоненти¹⁸. Із середньовічним чернецтвом анабаптистів зближувала також ідея повної відданості і служіння Богу, побудова життя за Божими законами і настановами, суворе дотримання аскетичних норм і статутних вимог. Заперечення середньовічного чернецтва не означало розриву з цієї традицією, а призводило до пошуків альтернатив у вигляді нових товариств, братських об'єднань, в середовищі яких панує справедливість, порядок і гармонія. Ідея нового чернецтва знаходить своє відродження в гуманістичній літературі і виступає часто як різновид замкненої спільноти, якій вдалося захистити себе від нещасливого й хиткого існування, подібно тому як це зробили мешканці Телема, створеного фантазією Рабле¹⁹.

Антикатолицькі настрої місцевої знаті Східної Фрісландії сприяли утворенню у 1528-1530 роках анабаптистських територій на Півночі Європи. Завдяки підтримці тамтешнього графа Енно, відомий анабаптистський проповідник Мельхіор Гофман перетворює столицю графства Емден на один із найбільших центрів анабаптизму в цьому регіоні, куди прибувають його послідовники із Німеччини та Нідерландів²⁰.

Найбільш яскравим прикладом радикального регіоналізму стає Вестфалія, де у 1534 році утворилась Мюнстерська анабаптистська комуна. Поступова радикалізація реформаційного руху відбувалась тут під впливом зовнішнього чинника: сюди прибували анабаптисти із Нідерландів, спіритуалісти із Юліх-Клеве, предиканти із Вассенерга, виселені дюссельдорфським урядом²¹.

Мюнстерська комуна показала схильність радикально налаштованих релігійних сект до створення, а, точніше, відродження "біблійних царств", "Нового Єрусалиму", "Нового Сіону". Виникненню тут замкненої анабаптистської релігійної спільноти сприяло те, що на проповіді про наближення часу, коли вогнем і мечем світ буде звільнено від невірних, відгукнулись не лише соціальні низи, а й колишні ченці та черниці, клірики, ремісники, патриціат, які масово почали вступати до громади з метою підготовки й очікування близького кінця світу. Вони полишали свою професійну діяльність, продавали золото й прикраси, готувались до зустрічі з Господом. За таких умов лише невелика кількість, близько ста осіб, залишили місто і звернулись до єпископа з метою відновлення порядку. Для анабаптистів Мюнстер, куди вони стікалися із різних куточків Нідерландів, стає не чим іншим як "Новим Єрусалимом". Новим проповідникам вдалося добитися обрання тут нового анабаптистського магістрату, який здійснив перетворення в дусі радикальної реформації. Г. Шіллінг цілком справедливо розглядає утворення автономної анабаптистської громади в межах міста та його округи як

прояв старого міського республіканізму, спрямованого проти територіальної влади. Однак, на його думку, намагання відтворити старозаповітні моделі та ідеали державності віддаляли “новий обраний народ” вестфальського єпископського міста від суспільних і політичних традицій європейського бюргерства²². Радикальний розрив з політичними і суспільними традиціями призвів до повної ізоляції Мюнстера, проти якого об'єдналися як католицькі, так і лютерівські сили Вестфалії. Крах Мюнстерської комуні, її нетрадиційні реформи послабили сили радикального релігійного регіоналізму.

У 20-30-ті роки анабаптизм стає міжнародним явищем, однак у більшості територій він не виходив за межі опозиційних громад та груп, які знаходились на нелегальному становищі (Німеччина, Швейцарія) та нонконформістських груп (Східна Вестфалія).

Релігійний регіоналізм мав тенденцію до переходу в політичну площину з метою утворення в межах окремих етнічних територій нових державних утворень. Радикальний реформатор і лідер повсталих тірольських селян та гірників Міхаель Гайсмайер намагався перетворити альпійське князівство Тіроль у самостійну республіку на зразок сусіднього Швейцарського союзу²³. Такий релігійно-політичний регіоналізм слід розглядати як специфічний прояв Селянської війни 1525-1526 років у Німеччині, окремі лідери якої намагались створити суспільство на основі соціальної справедливості, не виключаючи при цьому збереження в ньому поділу на багатих і бідних²⁴.

Регіоналізм релігійних громад базувався на принципі захисту людини колективом “братів”. Територіальна замкненість, до якої вони прагнули, з одного боку, забезпечувала ізоляцію від “безбожників”, світських спокус, “диявольської” держави, а, з іншого, давала соціальний захист на основі Божого права і Божої справедливості. Есхатологія, очікування кінця світу, характерні для радикальних релігійних меншин, давали надію на колективне спасіння “божих обранців”, подолання страху й самотності напередодні головної події світу.

Важливу роль у регіоналізації конфесій, створенні невеликих залишених територій відіграли великі міста, які обстоювали республіканські принципи державного устрою і намагались посилити свій вплив у межах територіальних князівських держав. Утворення замкнених реформаторських комун в імперських містах, їх існування в католицькому оточенні суттєво впливали на загальний конфесійний ландшафт Європи. В окремих регіонах, як, наприклад Ганзейському, міста відігравали вирішальну роль у проведенні Реформації і визначали особливості релігійно-конфесійного розвитку²⁵.

Регіоналізм переважав над національними принципами побудови церковної організації і мав тенденцію до інтернаціоналізації, ство-

рення громад, розпорошених у різних частинах Європи. Радикальна Реформація, соціальною основою якої були переважно нижчі верстви населення, орієнтувалась на соціальні завдання. Опозиційні настрої нижчих верств, їхні намагання вийти за межі державного поля, ускладнювали процес формування як територіальних, так і національних держав. Подолання імперського універсалізму і середньовічної політичної роздробленості наштовхувались на новий територіальний соціорелігійний ізоляціонізм. Провідники національної ідеї, що рекрутувалися із кіл гуманістичної інтелігенції, були, таким чином, позбавлені опори як серед низів, так і серед територіальних політичних еліт. Релігійно-політичний регіоналізм мав своє коріння в громадському принципі і старому європейському республіканізмі, який ставив демократичні принципи вище національних. Радикальний релігійний регіоналізм з його тоталітарним підходом і теократією заперечував національні принципи.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Kluebing H. Das Konfessionelle Zeitalter 1525-1648. – Stuttgart, 1989. – S. 109; Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Hg. J. Bahlcke, A. Strohmeyer. – Stuttgart, 1999; Konfessionalisierung und Region. Hg. Friss P., Kiessling R. – Konstanz, 1999.
- ² Konfessionalisierung und Region... – S. 22-23.
- ³ Blickle P. Kommunalismus – Begriffsbildung in heuristische Absicht // Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich. Red. A. Holstein. – München, 1991. – S. 25.
- ⁴ Press V. Komunalismus oder Territorialismus. Bemerkungen zur Ausbildung des frühmodernen Stätes in Mitteleuropa // Die Bildung des frühmodernen Stätes – Stände und Konfessionen. Hg. Timmermann. – Berlin, 1989. – S. 109 – 135.
- ⁵ Hamm B. Von spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation: der Prozess normativen Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1993. – Jg. 84. – S. 11-12, 59.
- ⁶ Schilling H. Aufbruch und Krise Deutschlands. 1517-1648. – Berlin, 1994. – S. 16-17.
- ⁷ Schilling H. Op. cit. – S. 165, 172.
- ⁸ Laube A., Steinmetz M., Vogler G. Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution. – Berlin, 1982. – S. 331.
- ⁹ Goertz H.-J. – Die Täufer. Geschichte und Deutung. 2. Aufl. – München, 1988. – S. 4-6.
- ¹⁰ Steyer J. M. Die Anfänge des schweizerischen Taufertums //

- Umstrittenes Taufertu, Hg. H.-J. Goertz. – Leipzig, 1975. – S. 19-49; Zschabitz G. Die Stellung der Teufelbewegung im Spannungsbogen der deutschen frühbürgerlichen Revolution // Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland. Hrsg. M. Steinmetz. – Berlin, 1985. – S. 54-55.
- ¹¹ Roeck B. Aussenseiter, Randgruppen, Minderheiten, Fremde in Deutschland der frühen Neuzeit. – Göttingen, 1993. – S. 8, 44-45.
- ¹² Flugschriften der Bauernkriegszeit. Hrsg. H.-W. Seiffert. – Berlin, 1975. – S. 547-557.
- ¹³ Steinmetz M. Einleitung // Hans Hergott und die Flugschrift Von der neuen Wandlung eynes christlichen Lebens. – Leipzig, 1977. – S. 46.
- ¹⁴ Див.: Циватий В.Г. Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі Середньовіччя та раннього Нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 57-62.
- ¹⁵ Flake O. Ulrich von Hutten. – Berlin, 1983. – S. 90.
- ¹⁶ Васильева М. В. К истории раннего европейского анабаптизма: хуттеровское братство // Германская история Реформации: исследования и документы. Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда, 1993. – С. 85-86; Zschäbitz G. Zur mitteldeutschen Wiedertäuferbewegung nach dem Grossen Bauernkrieg. – Berlin, 1958. – S. 99.
- ¹⁷ Zschäbitz G. Zur mitteldeutschen Wiedertäuferbewegung nach dem Grossen Bauern... – S. 103.
- ¹⁸ Goertz H.-J. Eine “bewegte” Epoche. Zur Heterogenität reformatorischer Bewegungen // Wegscheiden der Reformation. Alternatives Denken vom 16. bis zum 18. Jahrhundert / Hrsg. v. G. Vogler. – Weimar, 1994. – S.49.
- ¹⁹ Карева В. В. Франсуа Рабле и Томас Мор. Гуманистическая утопия в романе “Гаргантюа и Пантагрюэль” // Томас Мор. 1478 – 1978. Коммунистические идеалы и история культуры. – М., 1981. – С. 87 – 89.
- ²⁰ Чистозвонов А. Н. Реформационное движение и классовая борьба в Нидерландах в первой половине XVI века. – М., 1964. – С. 165.
- ²¹ Schilling H. Op. cit. – S. 174.
- ²² Schilling H. Op. cit. – S. 175.
- ²³ Hoyer S. Die Tiroler Landesordnung des Michael Gaismair – Überlieferung und zeitgenössische Einflüsse // Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland. Hrsg. M. Steinmetz. – Berlin, 1985. – S. 296-297; Чуянов А. Ф. Михаэль Гайсмайер и его “Земское устройство” (вступительная статья, перевод и комментарии) // Германская история Реформации: исследования и документы. Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда, 1993. – С.101.
- ²⁴ Seibt F. Utopica: Modelle totaler Sozialordnung. – Düsseldorf, 1972, – S. 89.
- ²⁵ Подалаяк Н. Г. Ганза: мир торговли и политики в XII – XVII столетиях. – Киев, 1998. – С. 145-154.

Надійшла до редакції 09.01.2003